

MPSC

राज्यसेवा पूर्व एवं मुख्य परीक्षा

महाराष्ट्र लोक सेवा आयोग

सामान्य अध्ययन

पेपर 4 – भाग – 1

अर्थव्यवस्था व नियोजन

Maharashtra - PSC

अर्थव्यवस्था व नियोजन

क्र.सं.	अध्याय	पृष्ठ सं.
1.	अर्थशास्त्राच्या मूल संकल्पना	1
2.	राष्ट्रीय उत्पन्न	5
3.	राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याच्या पद्धती	9
4.	व्यवसायाची चक्रे	13
5.	बेरोजगारी	16
6.	आर्थिक विकासाचे निर्देशांक	20
7.	आर्थिक विकासाचे घटक	24
8.	लोकसंख्या शास्त्रीय सक्रमण सिद्धान्त	27
9.	लिंग अंतर	31
10.	सर्वसमविशक विकास	34
11.	दारिद्र्य	37
12.	सामाजिक सुरक्षा व सामाजिक कायदे	41
13.	भारतातील सामाजिक सुरक्षेचे उपाय	45
14.	सार्वजनिक वित्त	48
15.	राजकोषीय धोरण	52
16.	अर्थसंकल्प	55
17.	सार्वजनिक धोरण, नियोजन, अंमलबजावणी, मुल्यमापन, विश्लेषण	59
18.	पैसा	63
19.	चलनवाद	67
20.	आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी	71
21.	आशियाई विकास बँक	75
22.	प्रादेशिक व्यापारी करार	78
23.	बौद्धिक संपदा अधिकाराचे व्यापार संबंधित पैलू	82
24.	प्रादेशिक असमानता	86
25.	पंचवाषिक योजना	89
26.	सातवी पंचवार्षिक योजना	92

27.	अर्थिक सुधारणा	95
28.	आर्थिक विकासात शेतीची भूमिका	98
29.	शेतीच प्रकार	119
30.	अचुक शेती	123
31.	हरितक्रांती	126
32.	सार्वजनिक वितरण प्रणाली	130
33.	राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक	134
34.	मौद्रिक व वित्तीय क्षेत्र	137
35.	भांडवल आणि मुद्रा बाजार	149
36.	परकीय भांडवल व तंत्रज्ञान (भारताच्या विकासात योगदान)	152
37.	रिझर्व बँक ऑफ इंडिया	156
38.	भारतीय सिक््युरिटीस एंड एक्सचेंज बोर्ड	160
39.	सहकार	163
40.	उद्योग व सेवा क्षेत्र	167
41.	पायाभूत सुविधा विकास	181
42.	ग्रामीण पायाभूत सुविधा	189
43.	विकास आणि पर्यावरण	192

अर्थशास्त्राच्या मूल संकल्पना

① अर्थशास्त्र : - हे एक सामाजिक विज्ञान आहे जे वस्तु आणि सेवा यांचे उत्पादन, वितरण, वापर इ. विश्लेषण करते. ज्या-द्वारे मानवी क्रियाकल्पाचा अभ्यास करता येईल.

गरजा पूर्ण करण्यासाठी यात उत्पादन वितरण, व्यापार, उपभोग यांचा समावेश.

* अर्थशास्त्राच्या प्रमुख दोन शाखा : -

① सूक्ष्म अर्थशास्त्र :- टंचाईच्या (Micro-Economics) परिस्थितीत निर्णय कसे घेतले जातात हे समजून घेण्यासाठी ग्राहक, व्यवसाय, घर, इ. वैयक्तिक तथा सूक्ष्म पातळीवर निरिक्षण करतात.

② समग्रलक्षी अर्थशास्त्र :- ह्यामध्ये (Macro-economics) अर्थव्यवस्थेचा व त्यातील घटक जसे रोजगार, गरिबी, महागाई यांचा व्यापक पुमानात अभ्यास व निरिक्षण करते.

* फरक :

सूक्ष्म अर्थशास्त्र	समग्रलक्षी अर्थशास्त्र
→ लियोन वॉलरसद्वारा संकल्पित	→ जे एम. केन्सद्वारा संकल्पित
→ वैयक्तिक उत्पन्नाचा अभ्यास.	→ राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अभ्यास
→ कामगाराची मागणी व पुरवठा.	→ अर्थव्यवस्थेतील उपलब्ध पूर्ण प्रमाणाचा अभ्यास.
→ घरधुती तसेच कंप्याचे निर्णय.	→ एकत्रित निर्णयाचा अभ्यास.
→ वैयक्तिक किंमतीचा अभ्यास.	→ अर्थव्यवस्थेतील समग्र किंमतीचा अभ्यास.
→ वस्तुची मागणी व पुरवठा यांचे विश्लेषण.	→ एकूण मागणी व पुरवठा यांचे विश्लेषण.

*** समग्रलक्षी अर्थशास्त्र**

- अर्थव्यवस्थेची अशी शाखा जी संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करते.
- ही राष्ट्रीय किंवा प्रादेशिक स्तरावरील अर्थव्यवस्थेची कामगिरी, रचना, वर्तन याच्याशी संबंधित.
- संपूर्ण अर्थव्यवस्था कशी काम करते हे समजून घेण्यासाठी GDP, बेरोजगारी किंमत दर इ. मागोवा घेते.

*** अर्थव्यवस्थेचे प्रकार**

① भांडवली अर्थव्यवस्था

- इथे उत्पादनाची साधने व्यक्ती किंवा संस्थांच्या मालकीची असतात.
- नफा कमावणे हा प्रमुख उद्देश.
- उत्पादन, वितरण, उपभोग, याबाबत निर्णय हे सरकारच्या हस्तक्षेपाशिवाय, मागणी व पुरवठ्यावर आधारित केले जातात.
- उदा. - अमेरिका, कॅनडा, जर्मनी इ.

② समाजवादी अर्थव्यवस्था

- राज्य अर्थव्यवस्था यामध्ये उत्पादनाची साधने राज्याच्या मालकीची व नियंत्रित असतात.
- यात उत्पादन, वितरण, उपभोग याबाबत राज्य महत्त्वाची भूमिका निभावते.
- उदा. - डेन्मार्क, स्वीडन, फिनलँड इ.

③ मिश्र अर्थव्यवस्था

- यामध्ये भांडवली तसेच समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा अंश.
- येथे उत्पादनाची साधने राज्य व खाजगी या दोहोच्या मालकीची व नियंत्रित असतात.
- उत्पादन, वितरण, उपभोग याबाबत राज्य व खाजगी दोन्ही महत्त्वाची भूमिका निभावतात.
- उदा. - भारत, ऑस्ट्रेलिया, जपान इ.

* अर्थव्यवस्थेची क्षेत्रे

① प्राथमिक क्षेत्र

- कृषी क्षेत्र म्हणूनही ओळखले जाते.
- ज्यामध्ये जमीन, पाणी, वनस्पती, खनिजे यांचे वापर समाविष्ट आहे.
- यामध्ये शिकार करणे, पशुपालन, मासेमारी, खाणकाम, उत्खनन यांचा समावेश.
- सकल राष्ट्रीय उत्पादनात प्राथमिक क्षेत्राचे प्रमाण जवळपास २१% आहे. (ज्यात शेती व पुरक उद्योग यांचे प्रमाण २०% आहे) → यात काम करणारे रेड कॉलर लोक.

② द्वितीय क्षेत्र

- उत्पादन क्षेत्रे म्हणून ओळख ज्यात नैसर्गिक ससाधनांचे मुख्य वाढवले जाते.
- कच्च्या मालाचे स्वरूपाने मौल्यवान उत्पादनात रूपांतर.
- पुरयम कार्यात गुंतलेल्या लोकांना ब्ल्यू कॉलर कामगार म्हणतात.
- सकल राष्ट्रीय उत्पादनात पुरयम क्षेत्राचा वाटा २४% आहे.

③ सेवा क्षेत्र

- यात उत्पादन व विनिमय दोन्हीचा समावेश.
- उत्पादनात विनिमय व्यापार, वाहतूक, दळवळणी, इ. समावेश.
- यात काम करणाऱ्या कामगारांना व्हाइट कॉलर कामगार म्हणतात.
- सकल राष्ट्रीय उत्पादनात सेवा क्षेत्राचा वाटा जवळपास ५५% इतका आहे.

④ चतुर्थी क्रियाकलाप:

→ ज्ञान क्षेत्र.

→ कार्यालयीन इमारती, प्राथमिक शाळा
डॉक्टरांची कार्यालये अं हे स्वतंत्र वर्गी-
करणाची मागणी करतात.

⑤ क्विनरी क्रियाकलाप:

→ ज्या सेवा नविन, विद्यमान कल्पनांची
निर्मिती, पूर्णरचना, इ. लक्ष केंद्रित करतात.

→ यात काम करणारे गोल्ड कॉलर
क प्रोफेशनस म्हणवले जातात.

→ यामध्ये संशोधन शास्त्रज्ञ, आर्थिक व
कायदेशीर सल्लागार इ समावेश.

Toppersnotes

Unleash the topper in you

राष्ट्रीय उत्पन्न

→ राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे विशिष्ट वर्षात देशाद्वारे उत्पादित केलेल्या सर्व अंतिम वस्तु व सेवांचे एकूण मुल्य आहे.

→ घात होणाऱ्या बाबीमुळे देशाची प्रगती कळून येते.

→ दुसऱ्या शब्दात, एका वर्षाच्या काळावधीत आर्थिक क्रियाकलापांमधून मिळणाऱ्या एकूण उत्पन्नाला राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणतात.

→ त्यात वेतन, व्याज, भाडे, नफा या स्वरूपात संसाधनाना दिलेली देयके समाविष्ट होतात.

→ राष्ट्रीय उत्पन्न : $- C + I + G + (X - M)$

C - एकूण उपभोग खर्च.

I - एकूण गुंतवणूक खर्च

G - एकूण सरकारी खर्च

X-M - निर्यात - आयात.

→ राष्ट्रीय उत्पन्नाचे प्रकार:

① स्थूल देशांतर्गत उत्पाद : - GDP.

→ यातील महत्त्वाचा शब्द - देशांतर्गत.

→ दिलेल्या काळावधीत देशाच्या हद्दीत उत्पादित झालेल्या सर्व अंतिम वस्तु व सेवांचे एकूण मुल्य.

→ या प्रकरणात निवासी नागरिकांचे तसेच त्या भौगोलिक आगातील परदेशी नागरिकांचे अंतिम उत्पादन गृहित धरतात.

→ याचे मुख्यत्व दोन प्रकार.

A] वास्तविक GDP :- मुळ वर्षाच्या किमतीवर आधारभूत वस्तु व सेवांचे अंतिम मुल्य.

B] नाममात्र GDP :- चालू वर्षाच्या किमतीवर आधारित वस्तु व सेवांचे अंतिम मुल्य.

या दोहोंमध्ये वास्तविक GDP हा सरभ ठरतो, कारण नाममात्र GDP मध्ये तुल्यीन परिस्थिती पुरक असू किंवा नसू शकते.

२] स्थूल राष्ट्रीय उत्पाद - [GNP]

- येथे महत्वाचा शब्द - 'राष्ट्रीय'
- GNP हे दिलेल्या कालावधीत देशाच्या नागरिकांनी उत्पादित केलेल्या वस्तु व सेवांचे अंतिम मूल्य.
- या प्रकरणात देशातील निवासी व अनिवासी नागरिकांचे उत्पन्न समाविष्ट.
- भारतातील परदेशी नागरिकांचे उत्पन्न वगळण्यात येते.
- याचा अर्थ असा, GNP मध्ये फक्त भारतीय नागरिक (मग ते निवासी असो वा अनिवासी) त्यांचे उत्पन्न ग्राह्य धरले जाते.

A] बाजार मूल्य :- वास्तविक व्यवहार केलेल्या किंमतीचा संदर्भ देतो. ज्यामध्ये कस्टम ड्युटी, अवकारी कर, सेवा कर इ. समावेश होतो.

B] घटक मूल्य :- यामध्ये उत्पादनासाठी बाजार मूल्ये म्हणजे जमिनीचे भाडे, कामगारांचे वेतन, उद्योगकांचा नफा इ. समावेश होतो. बाजारमूल्यापेक्षा घटक मूल्य कमी.

महसूल किंमत = बाजार मूल्य - $\frac{\text{निव्वळ अप्रत्यक्ष कर}}$

निव्वळ अप्रत्यक्ष कर = अप्रत्यक्ष कर - अनुदान

म्हणून

घटक मूल्य = बाजार मूल्य - अप्रत्यक्ष कर + अनुदान

3] निव्वळ राष्ट्रीय उत्पाद - (GNP)

- GNP - Depreciation (घसारा)
- ही वजावट करण्यामागे कारण सध्याच्या उत्पादनाचा एक भाग आधीपासून उत्पन्न केलेल्या व उत्पादनाच्या घसरलेल्या भागाशी जातो :

4] निव्वळ देशांतर्गत उत्पाद - (NDP)

- NDP = GDP - घसारा
- NDP अर्थव्यवस्था हे नेहमी तिच्या GDP पेक्षा कमी असते कारण तिचे अवमुल्यन शुन्यावर करता येत नाही.
- NDP व GNP या संकल्पना वेगवेगळ्या अर्थव्यवस्थांची तुलना करण्यासाठी वापरतात.

घटक मुल्यावर आधारित राष्ट्रीय उत्पन्न
 → ही देशातील रहिवाशांनी देशातून तसेच परदेशातून कमावलेल्या घटकाची बेरीज.

$$FCNI = NNP - \text{अप्रत्यक्ष कर} + \text{अनुदान}$$

(बाजारमुल्य)

- भारत व इतर विकसनशिल देशांमध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न बाजार मुल्यापेक्षा घटक खर्चावर मोजले जाते. त्याची कारणे -
- करात एकसमानता नसणे.
- वस्तुच्या किंमती एकसारख्या नसणे इ.

* हस्तांतरण देयके : (Transfer Payment)

→ ज्याच्या बदल्यात कोणतीही आर्थिक क्रियाकलाप केला जात नाही.

→ उदा. : - वृद्धांपाठ निवृत्ती वेतन, शिष्या-वृत्ती इ.

* वैशक्तिक उत्पन्न

→ देशातील सर्व व्यक्ती किंवा कुटुंबांना एकत्रित मिळालेल्या सर्व उत्पन्नाचा संदर्भ

→ घाप्रत्ये पगार, वेतन, बोनस, बतर
 स्त्रोतांकडून मिळणारे उत्पन्न इ. समावेश.
 नसेच रेजिगार वा स्वयंरेजिगार शतून
 मिळणारे उत्पन्न, गुंतवणुकीचा लाभाश,
 इ.

* डिस्पोजेबल वैयक्तिक उत्पन्न.

→ वैयक्तिक कर भरून व्यक्तीकडे
 बाळगारे शिल्लक रक्कम आहे. जी त्यांना
 त्यांच्या इच्छेनुसार खर्च करण्यासाठी
 उपलब्ध.

→ $DPI = PI - \text{कर (वैयक्तिक कर)}$

→ ही संकल्पना व्यक्तीच्या उपभोग व
 व्ययत वर्तनाच्या अभ्यास करण्यासाठी
 उपयोगी

* राष्ट्रीय उत्पन्नावर परिणाम करणारे
 घटक.

① उत्पादनचे घटक :- संपन्न व कार्यक्षम
 घटक, तेवढे जास्त राष्ट्रीय उत्पन्न.

② जमीन :- नैसर्गिक संसाधने जसे कोळस
 लोह इ. व त्यांचे भौगोलिक स्थान महत्त्वा
 भाग.

③ भांडवल :- भांडवल हे गुंतवणुकीवर
 अवलंबून, जी राजकीय स्थैर्य, नफा इ.
 अवलंबून.

④ युम :- जेवढी श्रमाची गुणवत्ता व
 उत्पादकता चांगली तेवढी परिस्थिती
 अनुकूल.

⑤ तंत्रज्ञान :- तंत्रज्ञान व संशोधन हा
 अविभाज्य घटक.

⑥ राजकीय स्थैर्य.

राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याच्या पद्धती

① उत्पन्न पद्धत : - उत्पादक घटकांना प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नाची बेरीज करून राष्ट्रीय उत्पन्न मोजले जाते.

→ यामध्ये घटक किंमत विचारात घेतली जाते.

→ राष्ट्रीय उत्पन्न = एकूण वेतन + एकूण गाड + एकूण व्याज + एकूण नफा.

- कर्मचाऱ्यांना भरपाई : - शेख व इतर प्रकाराने दिलेले पगार व फायदे.

- स्थिर मालमत्ता - : यंत्रमागाची बीज व त्याचे नवीन भाग.

- उत्पादनावरील कर व अनुदान

② उत्पादन पद्धत : - या पद्धतीत राष्ट्रीय उत्पन्न हे उत्पादन संस्थांच्या मुख्यवर्धित याची बेरीज करून काढले जाते.

- यानून काढलेले राष्ट्रीय उत्पन्न बाजार मूल्यावर आधारित.

- यामध्ये उत्पादनात समाविष्ट होणाऱ्या

- वस्तु व सेवा प्रत्यक्षात बाजारात विकल्या जातात त्या.

- वस्तु व सेवा विकल्या जात नाहीत, परंतु मोफत पुरवल्या जातात.

- उत्पादनात समावेश नसणाऱ्या.

→ सेकंड हॅण्ड वस्तु.

→ बेकायदेशीर मार्गाने उत्पन्नित वस्तु.

→ नैसर्गिक वस्तु जसे पाणी, हवा.

→ हस्तान्तरित देयके.

- राष्ट्रीय उत्पन्न = सकल किंमत वाढ + अप्रत्यक्ष कर - अनुदान

③ खर्च प्रवृत्त :- अर्थव्यवस्थेतील सह्या उत्पादित अतिम वस्तु व सेवांवर होणारा खर्च मोजला जातो.

खर्च करणाऱ्या प्रमुख 3 शक्ती

— घरगुती

— कंपनी

— सरकार

— हा खर्च 4 बाबीने बनलेला आहे.

① C — कुटुंबाद्वारे केलेला वैयक्तिक उपभोग खर्च.

② I — गुंतवणुक ही एका कालावधीत अर्थव्यवस्थेच्या भांडवली साध्यात केलेली भर आहे.

यामध्ये कंपनी व सरकारी गुंतवणुकीचा समावेश.

③ G — सरकारने खरेदी केलेल्या वस्तु व सेवांचे मुख्य समाविष्ट पेशान, शिष्यवृत्ती, बेरोजगारी इ. यामध्ये समाविष्ट नाहीत.

④ X-M — आयात व निर्यात याच्यातून मिळालेले निव्वळ राशी.

→ भारताने GDP मोजण्यासाठी उत्पन्न प्रवृत्ती व उत्पादन प्रवृत्ती दोहोचा वापर केला जातो.

* इरडोई उत्पन्न.

→ एकूण लोकसंख्येने राष्ट्रीय उत्पन्नाला भागले असता इरडोई उत्पन्न मिळते.

इरडोई उत्पन्न :- $\frac{\text{राष्ट्रीय उत्पन्न}}{\text{देशाची लोकसंख्या}}$

→ पूर्वी मानवी विकास हा इरडोई उत्पन्नाच्या आधारे मोजला जाई.

→ इरडोई उत्पन्न जास्त तर मानवी विकास ही जास्त व त्याउलट.

*** मानव विकास निर्देशांक (HDI)**

→ मानवी विकासाच्या महत्त्वाच्या परिणामा-
मशील सरासरी उचलव्हीच्या सरासरी आहे
याचे घटक म्हणजे

- दीर्घ व निरोगी जीवन.
- ज्ञानी असणे.
- सभ्य जीवनमान.

→ हा निर्देशांक महत्त्व उल्लेख व अर्थात
शेन यांनी 1990 मध्ये विकसित केला.
याचा वापर संयुक्त राष्ट्र विकास कार्य-
क्रमात केला जातो.

→ 2010 नंतर या पध्दतीत थोडा बदल
करण नवीन निर्देशांक तयार केला. जसे
असमानता निर्देशांक, बहु-आयामी गरिबी
निर्देशांक इ.

"लोक ही राष्ट्राची खरी संपत्ती आहेत"
लॅनमॅट इंडेक्सची अहवालाची ही पहिली
ओळ होती

*** हरित GDP.**

→ ज्यामध्ये आर्थिक वाढीसोबत त्याच्या
पर्यावरणीय परिणामांचा अभ्यास केला
जातो.

→ उत्पादित वस्तु व सेवांच्या अंतिम
मुल्यातून पर्यावरणीय-हासाची किंमत
वजा केली जाते.

→ ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा, मेक्सिको, इ. देशांनी
या पध्दतीचा अवलंब केला आहे.

*** सकल राष्ट्रीय आनंद**

→ पैसा नव्हे तर आनंद महत्त्वाचा

→ जगातील इतर सर्व देशांसारख्या GDP
आकड्यांमुळे गितीक दुःखी तितकाच झुलान
हा छोटा देश आनंदी.

→ झुलानेचे राजा जिग्मे सिंगे वांगचुक
यांनी 1972 मध्ये ही संकल्पना मांडली

→ यामध्ये खालील घटकांचा समावेश

- उच्च वास्तविक दरडोई उत्पन्न
- सुशासन
- पर्यावरण संरक्षण

- सांस्कृतिक संवर्धन.
- * मानवी दारिद्र्य निदेशांक.
- UN व्दारा विकसित.
- केवल देशातील गरिबीच्या प्रमाणावर लक्ष केंद्रित करते.
- विर्घायुल्यातील वंचितता हे वयाच्या 40 वर्षापर्यंत न जगण्याच्या संभावतेवर मोजली जाते.
- ज्ञानातील वंचितता प्रौढ लोक जे अशिक्षित आहेत त्यांच्या टक्केवारीवर.
- शून्य राहणीमानाची वंचितता दोन प्रकारे मोजली जाते.
 - सुधारित जलस्रोतापर्यंत शाश्वत प्रवेश नसणाऱ्या लोकांची टक्केवारी.
 - कमी वजन असलेल्या 5 वर्षा-यातील मुलांची टक्केवारी.

* वैश्विक किमान उत्पन्न (UBI)

- किमान उत्पन्नाची हमी.
- प्रत्येकाने जगण्यासाठी पुरेसे कमावले आहे याची खात्री करण्याचा सोपा मार्ग ज्यासाठी सरकार एक विशिष्ट रक्कम नियमित नागरिकांना प्रदान करते.
- हे उत्पन्न सार्वत्रिक व बिजशत असेल. यासाठी कोणत्याही पात्रतेचा निकष नसेल.

* क्रयशक्ती

- यामध्ये दोन चलन समतोल किंवा सममुल्य असतात.
- जेव्हा वस्तुच्या बाजार टोपलीची (वित्तीय दर लक्षात घेऊन) समान किंमत असते.
- PPP च्या सापेक्ष आपृतीची गणना अशा सिद्धांतांवर केली जाते जो भिन्न चलनांची तुलना करते.

व्यवसायाची चक्रे

→ जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी अन्न, पोषण, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा इ. मध्ये खर्च करणे आवश्यक, व त्यासाठी बुलवणुका ही समान पातळीवर आवश्यक.

→ या संबंधी अनेक परिस्थिती असू शकतात जसे. स्थिरता, मंदी, पुर्नप्राप्ती

→ मंदी व तेजी यांच्यातील चढउतारांना अर्थशास्त्रतज्ञानी व्यवसाय चक्र म्हणून ओळखतात.

→ फ्रान्सचे अर्थतज्ञ विलिमंड जगलर यांनी 1862 मध्ये याची संकल्पना मांडली.

→ प्रामुख्याने व्यवसायिक चक्राचे 4 भाग पडतात.

① सुस्ती (Depression) :-

→ अर्थव्यवस्थेतील अत्यंत कमी मागणीमुळे क्रियाकलाप मंदावतात.

→ बेरोजगारीचा दर वेगाने वाढतो.

→ बचत करण्यासाठी सक्तीची मजुर कपात केली जाते.

→ 1929 मध्ये जगाने ही स्थिती पाहिली.

② मंदी (Recession)

→ सुस्तीच्या नंतरचा व खोल टप्पा.

→ अर्थव्यवस्थेसाठी घातक.

→ अमेरिकेत 2008 सालच्या सब-प्राईम ऋणसिख नंतर अनुभव.

→ मागणीत पुचंड घट.

→ बेरोजगारीचा दर खालावतो.

→ पयथी व पूरक क्षेत्रात स्तब्धता येते.

→ 1996-97 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या मंदीच्या विळख्यात.

→ यातून बाहेर येण्याचे सर्वसाधारण उपाय.

— पुन्यध व अपुन्यध करान घट.

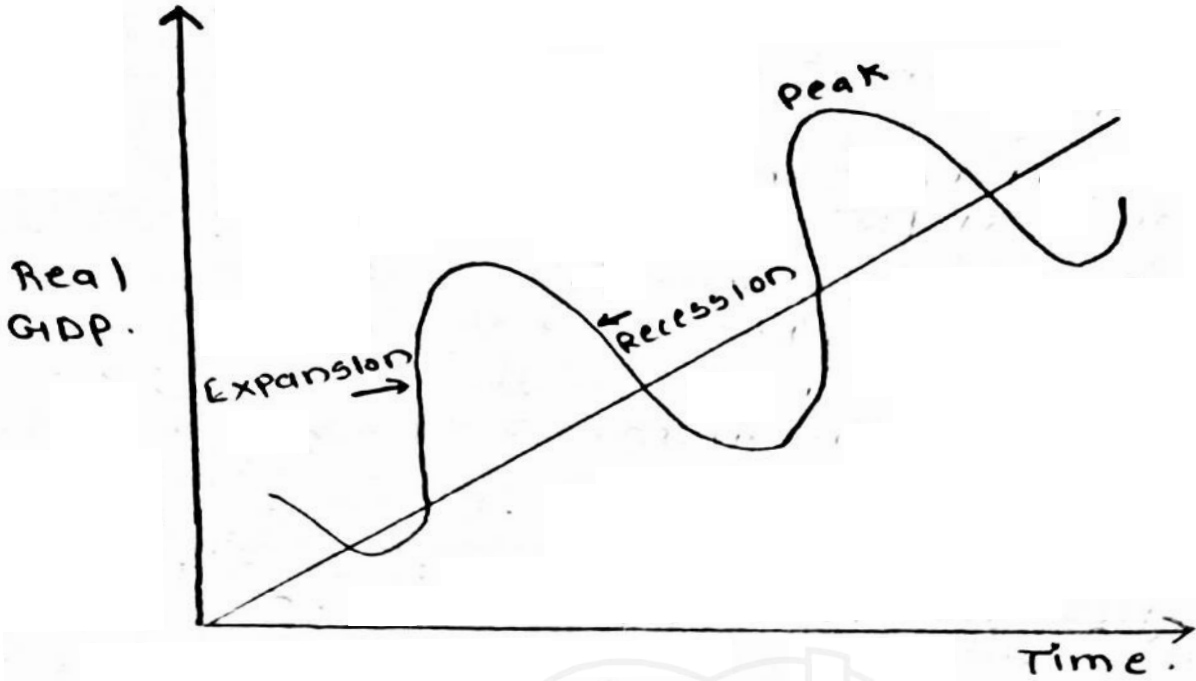
— वेतन व प्रत्यात वाढ.

③ पुर्नउत्थान (Recovery)

- मंदीच्या विळख्यातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न.
- भागणी व उत्पादनाला चालना देण्यासाठी सरकार नवीन उपाययोजना करते.
- मागणीत वाढ ही महागाईला वर नैते. गुंतवणुकदारांना कर्ज देणे सोपे होते.
- खासागी सरकार करत सुट देणे, व्याज कपात इ. उपाययोजना करून उद्योजकांना प्रोत्साहित करताना.
- युरो - अमेरिकन अर्थव्यवस्था वरील नमुद उपायाच्या मदतीने महामंदीतून बाहेर पडल्या.

④ तेजी (Boom)

- अर्थव्यवस्था मंदीच्या तावडीतून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करत असताना सरकार व खाजगी संस्थांच्या उपाययोजना अर्थव्यवस्थेच्या पचनी पडत नाहीत.
- यामुळे मागणीत अचानक सुमार वाढ.
- बाजारपेठेत भागणी - पुरवठ्याचा मेळ दिसत नाही ज्यातून महागाई वाढते.
- गुंतवणुक योग्य भांडवलाची कमतरता, राहणीमानाचा खालावलेला दर्जा, कमी वचत इ. संरचनात्मक त्रुटी यात दिसून येतात.
- पुर्नउत्थानाचा टप्पा तेजीपर्यंत पोहचे - पर्यंत अर्थव्यवस्थेसाठी चांगला.
- तेजीनंतर सामान्यतः भाववाढ होते.
- 1996-97 च्या दरम्यान महागाईचा पर हा महिन्याकाठी जवळजवळ 8% इतका होता. भारतात ही हीच परिस्थिती.

* व्यवसायिक चक्र ही अर्थव्यवस्थेत येणारे चढउतार आहेत. खालील कारणांमुळे ते संभाव्य आहेत.

- आर्थिक अस्थिरता व अनिश्चिता ज्या-मुळे गुंतवणूक व वाढ खुंटते.
- अकस्मिक नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्ती.
- गैर-तेजी उपाययोजना
- नाविण्याचा अभाव.